

XVIII ASRDA BUXORO DAVLATCHILIGINING TRANSFORMATSIYASI VA “KATTA O‘YIN” DAVRIDA TASHQI SIYOSATI: TURK TARIXSHUNOSLIGI TALQINIDA

Fayzullayev Oybek Ixtiyor o‘g‘li

<https://doi.org/10.5281/zenodo.23349335>

Annotatsiya. Ushbu maqolada XVIII asrda Buxoro davlatchiligida yuz bergan siyosiy o‘zgarishlar, Ashtarxoniylar sulolasining inqirozi, Mang‘itlar sulolasining hokimiyat tepasiga kelishi hamda XIX asrda “Katta o‘yin” sharoitida Buxoro amirligining tashqi siyosati zamonaviy turk tarixshunosligi materiallari asosida tahlil qilinadi.

Shuningdek, Buxoro amirligining Rossiya imperiyasi, Buyuk Britaniya, Usmonli imperiyasi va Afg‘oniston bilan munosabatlari, davlat mustaqilligini saqlashga qaratilgan diplomatik harakatlari hamda mintaqaviy geosiyosiy jarayonlarning amirlik siyosiy taraqqiyotiga ta’siri yoritiladi.

Turk tadqiqotchilarining qarashlari asosida Buxoro amirligi faqat yirik imperiyalar manfaatlari to‘qnashgan hudud emas, balki murakkab xalqaro vaziyatda o‘z siyosiy manfaatlari himoya qilishga intilgan davlat sifatida baholanadi.

Kalit so‘zlar: Buxoro amirligi, turk tarixshunosligi, Mang‘itlar sulolasi, Ashtarxoniylar, Amir Shohmurod, Amir Nasrulloh, “Katta o‘yin”, Rossiya imperiyasi, Buyuk Britaniya, Usmonli imperiyasi, tashqi siyosat, geosiyosat, diplomatiya.

Kirish

Markaziy Osiyo tarixida Buxoro davlatchiligi muhim siyosiy, iqtisodiy va madaniy mavqega ega bo‘lgan. Ayniqsa, XVIII–XIX asrlarda mintaqada kechgan siyosiy jarayonlar, sulolaviy o‘zgarishlar, markaziy hokimiyatni mustahkamlashga qaratilgan harakatlar hamda yirik davlatlar o‘rtasidagi geosiyosiy raqobat Buxoro xonligi va amirligining tarixiy taraqqiyotiga sezilarli ta’sir ko‘rsatgan.

Mazkur davr tarixini o‘rganishda xorijiy tarixshunoslik, xususan, turk tilidagi ilmiy tadqiqotlar muhim ahamiyat kasb etadi. Turkiya olimlarining ishlarida Buxoro davlatchiligining ichki transformatsiyasi, Mang‘itlar sulolasining siyosiy mavqei, markazlashtirish jarayonlari va tashqi diplomatik munosabatlar o‘zaro bog‘liqlikda tahlil qilinadi.

Ushbu yondashuv tarixiy hodisalarni faqat ichki siyosiy ziddiyatlar doirasida emas, balki xalqaro munosabatlar va mintaqaviy manfaatlar bilan bog‘liq holda tushunish imkonini beradi.

Maqolaning maqsadi XVIII asrda Buxoro davlatchiligida yuz bergan siyosiy o‘zgarishlarni hamda XIX asrda “Katta o‘yin” davridagi tashqi siyosiy strategiyani turk tarixshunosligi talqinlari asosida yoritishdan iborat.

Maqolani tayyorlashda tarixiylik, xolislik, tarixiy-qiyosiy tahlil, tizimli yondashuv va tarixshunoslik tahlili metodlaridan foydalanildi. Dissertatsiyada keltirilgan turk tilidagi tadqiqotlar, jumladan, Muhammad Bilol Chelik, Byulent Jeyhan Tek va Shadiman Guvenning ilmiy ishlari asosiy tahlil materiallari sifatida olindi.

Mazkur tadqiqotlarda ilgari surilgan qarashlar Buxoro davlatchiligining siyosiy rivojlanishi va tashqi aloqalarini o‘zaro bog‘liq jarayon sifatida ko‘rib chiqish imkonini beradi.

Asosiy qism.

XVIII asrning birinchi yarmida Buxoro xonligida markaziy hokimiyatning zaiflashuvi, sulolaviy nizolar, mahalliy siyosiy kuchlarning mustaqillikka intilishi hamda tashqi harbiy tahdidlar davlat boshqaruvi tizimida jiddiy inqirozni yuzaga keltirdi. Turk tarixshunosligida mazkur jarayonlar Ashtarxoniylar sulolasining siyosiy mavqei pasayishi va mintaqadagi geosiyosiy vaziyatning o'zgarishi bilan izohlanadi.

Muhammad Bilol Chelik va Byulent Jeyhan Tek tadqiqotlarida XVIII asr o'rtalaridagi inqirozning muhim omillaridan biri sifatida Nodirshoh Afshorning Movarounnahrda yurishlari ko'rsatiladi. Tashqi harbiy bosim ichki siyosiy beqarorlikni yanada kuchaytirib, markaziy hokimiyatning mustaqil qaror qabul qilish imkoniyatlarini chekladi. Natijada Mang'it urug'i vakillari, xususan, Muhammad Hakimbiy otaliq va Muhammad Rahimbiy siyosiy jarayonlarda yetakchi kuchga aylandi.

1740-yilda Muhammad Hakimbiyning Nodirshoh bilan muzokaraga kirishishi turk tarixshunosligida murakkab vaziyatda davlatni saqlab qolishga qaratilgan pragmatik diplomatik harakat sifatida talqin qilinadi. Biroq bu kelishuv Buxoro xonligining tashqi siyosiy mustaqilligini cheklab, Mang'itlar elitasining ichki siyosiy mavqeini mustahkamlashiga ham zamin yaratdi.

Muhammad Rahimbiy davrida markaziy hokimiyatni mustahkamlash, mahalliy bekliklarni bo'ysundirish va siyosiy tarqoqlikni bartaraf etishga qaratilgan chora-tadbirlar amalga oshirildi.

Turk tadqiqotchilari uning faoliyatini faqat harbiy yurishlar bilan emas, balki yangi siyosiy hokimiyatning qonuniyligini ta'minlash jarayoni bilan ham bog'laydilar. Hukmdorlik unvonlari, sulolaviy aloqalar va tangalar yangi siyosiy tizimning ramziy asoslarini shakllantirishda muhim vosita bo'lib xizmat qildi.

Muhammad Rahimbiydan keyingi davrda Doniyolbiy otaliq hukmronligi markazlashtirish siyosatining murakkab bosqichi sifatida namoyon bo'ldi. Mahalliy qabila boshliqlarining ta'siri saqlanib qolishi, hududiy nizolar va ichki qo'zg'olonlar davlat boshqaruvida murosaga asoslangan siyosat yuritishni talab etdi. Bu holat Mang'itlar sulolasi hokimiyatining mustahkamlanishi bir marotabalik jarayon bo'lmaganini, balki uzoq davom etgan siyosiy kurashlar natijasida yuzaga kelganini ko'rsatadi.

Amir Shohmurod hukmronligi davrida esa markaziy hokimiyatni mustahkamlash va davlat boshqaruvini qayta tashkil etish jarayonlari yangi bosqichga ko'tarildi. Turk tarixshunosligida uning siyosati ma'muriy tartibni tiklash, diniy-huquqiy me'yorlarni mustahkamlash va mahalliy siyosiy kuchlarning mustaqil harakatlarini cheklash bilan tavsiflanadi. Shohmurodning Usmonli sultoni Salim III bilan diplomatik aloqalar o'rnatishga intilishi Buxoro amirligining xalqaro maydonda o'z siyosiy mavqeini mustahkamlashga qaratilgan sa'y-harakatlaridan biri edi.

Shunday qilib, turk tadqiqotchilarining qarashlarida XVIII asrdagi davlatchilik transformatsiyasi ichki sulolaviy inqiroz, tashqi harbiy bosim, mahalliy siyosiy kuchlar o'rtasidagi kurash va markazlashgan boshqaruvni shakllantirish jarayonlarining o'zaro ta'siri orqali izohlanadi.

XIX asrda Markaziy Osiyo Rossiya imperiyasi va Buyuk Britaniya o'rtasidagi geosiyosiy raqobatning muhim hududiga aylandi.

Tarixshunoslikda “Katta o‘yin” nomi bilan tanilgan ushbu jarayon yirik davlatlarning strategik hududlarni nazorat qilish, savdo yo‘llari va iqtisodiy manfaatlarini himoya qilish hamda siyosiy ta’sir doirasini kengaytirish intilishlari bilan bog‘liq edi. Turk tarixshunosligida Buxoro amirligining tashqi siyosati ushbu raqobat sharoitida davlat mustaqilligini saqlashga qaratilgan murakkab diplomatik strategiya sifatida o‘rganiladi. Amirlik bir tomondan Rossiya imperiyasining shimoldan kuchayib borayotgan bosimini hisobga olishga, ikkinchi tomondan Buyuk Britaniya bilan munosabatlar va janubiy hududlardagi xavfsizlik masalalarini hal qilishga majbur bo‘lgan.

Usmonli imperiyasi bilan an’anaviy diniy-siyosiy aloqalar ham tashqi siyosatning muhim yo‘nalishlaridan biri bo‘lib qolgan.

Rossiya imperiyasining Markaziy Osiyoga qiziqishi iqtisodiy va strategik omillar bilan belgilanardi. Turk tadqiqotchilarining tahlillarida Buxoro mintaqaning muhim savdo markazi, xomashyo manbai va Rossiya uchun janubiy yo‘nalishdagi geosiyosiy tayanch hudud sifatida ko‘riladi. Shu bilan birga, Rossiya hukumati savdo xavfsizligi, chegaralardagi beqarorlik va asirlar masalasini mintaqaga nisbatan siyosiy bosimni kuchaytirish vositasi sifatida ham qo‘llagan.

Amir Nasrulloh hukmronligi davrida tashqi siyosiy vaziyat yanada murakkablashdi. Muhammad Bilol Chelik tadqiqotida amirning Rossiya va Buyuk Britaniya o‘rtasidagi raqobatni hisobga olib, Buxoro suverenitetini saqlab qolishga intilgan hukmdor sifatidagi faoliyati yoritiladi.

Biroq yirik davlatlar o‘rtasidagi manfaatlar to‘qnashuvi, qo‘shni hududlardagi siyosiy beqarorlik va mahalliy davlatlar o‘rtasidagi kelishmovchiliklar amirlikning imkoniyatlarini cheklab qo‘ydi.

1838-yilda polkovnik Charlz Stoddartning Buxoroga kelishi va keyinchalik kapitan Artur Konollining mintaqada diplomatik tashabbuslar bilan chiqishi ingliz-buxoro munosabatlarining muhim epizodlaridan hisoblanadi. Konollining Buxoro, Xiva va Qo‘qon xonliklarini Rossiya ekspansiyasiga qarshi birlashtirishga qaratilgan tashabbusi mintaqaviy hamkorlik masalasini kun tartibiga olib chiqdi. Biroq xonliklar o‘rtasidagi o‘zaro raqobat va ishonchsizlik yagona siyosiy ittifoq shakllanishiga to‘sqinlik qildi.

Turk tarixshunosligida ingliz vakillarining Buxorodagi taqdiri faqat hukmdorning shaxsiy qarorlari bilan izohlanmaydi. Bu voqealar diplomatik ishonch, elchilik odobi, siyosiy maqsadlarning noaniqligi va davlat suverenitetini himoya qilish bilan bog‘liq omillar doirasida ham talqin etiladi. Shu jihatdan, Buxoro hukmdorining xorijiy vakillarga munosabati xalqaro vaziyatning murakkabligini aks ettiruvchi hodisa sifatida baholanadi.

Usmonli imperiyasi bilan aloqalar ham Buxoro amirligining tashqi siyosatida muhim o‘rin tutgan. Istanbul musulmon davlatlari uchun diniy-ma’naviy markaz sifatida katta nufuzga ega edi.

Buxoro hukmdorlari Usmonli sultonlari bilan aloqalarni mustahkamlash orqali xalqaro siyosiy qo‘llab-quvvatlashga erishishga intildilar. Biroq Usmonli imperiyasining o‘z ichki va tashqi muammolari, Rossiya bilan munosabatlari hamda harbiy imkoniyatlarining cheklanganligi Markaziy Osiyoga bevosita yordam ko‘rsatish imkonini pasaytirdi. Shu sababli, Istanbul bilan munosabatlar ko‘proq diplomatik vositachilik va ma’naviy-siyosiy ko‘mak doirasida namoyon bo‘ldi.

Buxoro amirligining janubiy siyosatida Afgʻoniston bilan munosabatlar alohida ahamiyat kasb etdi. Amudaryoning janubidagi Balx, Badaxshon va boshqa hududlar ustidan nazorat masalasi Buxoro hamda Afgʻoniston hukmdorlari oʻrtasidagi raqobatning muhim yoʻnalishi boʻlgan.

Mazkur hududlar amirlik uchun strategik xavfsizlik, savdo yoʻllari va mintaqaviy taʼsirni saqlash nuqtayi nazaridan muhim edi.

XIX asrning oʻrtalariga kelib Afgʻonistonning janubiy hududlardagi mavqei kuchayib, Buxoroning ayrim strategik tayanchlari zaiflashdi. Bu jarayon Rossiya va Buyuk Britaniya raqobati bilan birgalikda amirlikning tashqi siyosiy imkoniyatlarini yanada chekladi. Turk tadqiqotchilarining qarashlarida aynan shu holat Buxoroning janubiy yoʻnalishdagi manfaatlarini himoya qilishda diplomatik va harbiy vositalardan birgalikda foydalanishga majbur boʻlganini koʻrsatadi.

Umuman olganda, “Katta oʻyin” davrida Buxoro amirligining tashqi siyosati bir yoʻnalishli siyosat boʻlmagan. Amirlik Rossiya, Buyuk Britaniya, Usmonli imperiyasi va Afgʻoniston bilan munosabatlarda mavjud kuchlar nisbatini hisobga olishga, diplomatik muvozanatni saqlashga va oʻz suverenitetini himoya qilishga intilgan. Biroq mintaqadagi ichki tarqoqlik va yirik imperiyalarning ustun iqtisodiy-harbiy imkoniyatlari ushbu strategiyaning samaradorligini cheklagan.

Natijalar va muhokama

Dissertatsiyada keltirilgan turk tarixshunosligi materiallari tahlili Buxoro davlatchiligi tarixining ikki muhim jihatini ajratib koʻrsatish imkonini beradi.

Birinchidan, XVIII asrdagi siyosiy transformatsiya Mangʻitlar sulolasining yuksalishi bilan yakunlangan oddiy sulolaviy almashinuv emas, balki markaziy hokimiyat, mahalliy siyosiy elitalar va tashqi kuchlar oʻrtasidagi murakkab munosabatlar natijasi boʻlgan. Mangʻitlar hokimiyatining mustahkamlanishi davlat boshqaruvini qayta tashkil etish va siyosiy tarqoqlikni cheklashga qaratilgan chora-tadbirlar bilan bogʻliq edi.

Ikkinchidan, XIX asrdagi “Katta oʻyin” Buxoro amirligining tashqi siyosatini xalqaro geosiyosiy sharoit bilan chambarchas bogʻlab qoʻydi. Amirlik hukmdorlari mustaqillikni saqlash maqsadida turli davlatlar bilan diplomatik aloqalarni rivojlantirishga intildilar. Biroq mintaqaviy davlatlar oʻrtasidagi oʻzaro ziddiyatlar va yirik imperiyalarning kuchayib borayotgan bosimi umumiy manfaatlarini himoya qilish imkoniyatlarini chekladi.

Turk tarixshunosligining muhim jihati shundaki, unda Buxoro amirligi faqat tashqi kuchlar taʼsiriga uchragan siyosiy tuzilma sifatida emas, balki oʻz manfaatlarini va strategik maqsadlariga ega boʻlgan faol subyekt sifatida ham koʻrib chiqiladi. Shu bilan birga, ushbu talqinlarni baholashda mualliflarning manbalar bazasi, metodologik yondashuvi va tarixiy hodisalarga bergan baholarini tanqidiy qiyoslash zarur.

Xulosa

XVIII–XIX asrlarda Buxoro davlatchiligi tarixida yuz bergan siyosiy oʻzgarishlar ichki inqirozlar, markazlashuv jarayonlari va xalqaro munosabatlar tizimidagi oʻzgarishlar bilan uzviy bogʻliq boʻlgan.

Turk tarixshunosligi materiallari Ashtarxoniylar sulolasining zaiflashuvi va Mang'itlar sulolasining yuksalishini davlat hokimiyatini qayta tashkil etish jarayoni sifatida izohlash imkonini beradi.

Muhammad Hakimbiy va Muhammad Rahimbiy faoliyati, Doniyolbiy davridagi siyosiy murosalar hamda Amir Shohmurodning markazlashtirish siyosati Buxoro davlatchiligining yangi siyosiy bosqichga o'tishida muhim o'rin tutgan.

XIX asrda "Katta o'yin"ning kuchayishi esa Buxoro amirligining tashqi siyosiy faoliyatini murakkablashtirdi. Rossiya va Buyuk Britaniya o'rtasidagi raqobat, Usmonli imperiyasining cheklangan imkoniyatlari va Afg'oniston bilan hududiy ziddiyatlar amirlikning geosiyosiy mavqeiga bevosita ta'sir ko'rsatdi. Buxoro hukmdorlarining diplomatik muvozanatni saqlashga qaratilgan harakatlari davlat mustaqilligini himoya qilishga intilish sifatida namoyon bo'ldi.

Shunday qilib, turk tarixshunosligida Buxoro amirligi siyosiy tarixining yoritilishi ichki davlatchilik transformatsiyasi va tashqi geosiyosiy raqobatni o'zaro bog'liq holda tahlil qilish zarurligini ko'rsatadi. Mazkur yondashuv Buxoro amirligi tarixini chuqurroq anglash, uning xalqaro munosabatlardagi o'rnini baholash va milliy tarixshunoslikni qiyosiy tadqiqotlar bilan boyitishda muhim ahamiyatga ega.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Çelik, M. B. *1800–1865 Yılları Arasında Buhara Emirliği*. Doktora tezi. – Turkiya, 2009.
2. Tek, B. J. *Rus Gezgin Stremouhov'un Notlarında Buhara (1873–1875)*. – Ordu, 2024.
3. Güven, Ş. *Rahip Budrin'in Seyahat Notlarına Göre Buhara (1820)*. Yüksek Lisans Tezi. – Ordu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2022.
4. Şen, H. *Muhammed Alihan Dönemi Hokand Hanlığı (1822–1842)*. Doktora tezi. – İstanbul, 2020.
5. Hopkirk, P. *The Great Game: On Secret Service in High Asia*. – London: Oxford University Press, 2006.
6. Çetin, H. *1863–1873 Döneminde Orta Asya'da Rus-İngiliz Rekabeti*. – İstanbul, 2000.
7. Kara, F. *Rusya'nın Orta Asya'ya (Türkistan) Yönelik Politikalarının Dönemlere Göre Değişimi*. – Ankara, 2021.